

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ПРАВОВІДНОСИН ІЗ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Головним обов'язком будь-якої соціальної держави є забезпечення основних прав людини. Конституційне право громадян на соціальне забезпечення, зокрема право на пенсію, гарантується загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій та інших джерел соціального забезпечення. У складних соціально-економічних умовах визначається низький рівень страхового забезпечення та його незначна диференціація відповідно до принципів соціального страхування, відсутність ефективного контролю за повнотою і своєчасністю сплати страхових внесків, високий рівень безробіття. У зв'язку з цим зросла актуальність у проведенні сучасних науково-теоретичних досліджень суб'єктного складу правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Дослідженням суб'єктного складу соціально-забезпечувальних правовідносин та їх правового статусу у праві соціального забезпечення та загальнообов'язкового державного пенсійного страхування займалось досить багато вчених юристів, серед яких Н. Б. Болотіна [1], Б. І. Сташків [2], О. Г. Чутчева [3], О. І. Оклей [4] та деякі інші. Проте до цього часу питання про поняття та елементи правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування не були предметом спеціального комплексного дослідження.

Метою даної статті є визначення суб'єктного складу правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та загальна характеристика правового статусу їх суб'єктів у сучасних умовах.

Кожна галузь права самостійно визначає коло своїх суб'єктів. Загальне поняття суб'єкта права як особи,

здатної мати суб'єктивні права та відповідні обов'язки, є суто теоретичною конструкцією, практичне значення якої проявляється лише в конкретних галузях права [3, с. 66]. В юридичній літературі вживаються два терміни: «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин» [2, с. 39]. Одні вчені вважають їх тотожними, а інші – такими, що мають певні відмінності, зокрема, наступні: 1) конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може одночасно бути учасником усіх правовідносин; 2) новонароджені, малолітні діти, душевнохворі є суб'єктами права, але не є суб'єктами більшості правовідносин; 3) правовідносини – не єдина форма реалізації права [5, с. 76].

Отже, коло суб'єктів права та суб'єктів правовідносин не співпадає. Тому не співпадають суб'єкти права соціального забезпечення та суб'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин. Як слушно зауважує Н. Б. Болотіна, суб'єкти права на соціальний захист – це фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), які згідно з Конституцією та законодавством України мають право на соціальний захист. Суб'єкти права на соціальний захист – потенційні учасники соціально-захисних правовідносин. Вони можуть реалізувати своє право за умови настання певних юридичних фактів. Суб'єкт соціально-захисних правовідносин – це суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність і став учасником конкретних правовідносин у сфері соціального захисту (наприклад, пенсійного, з виплати соціальної допомоги, з соціального обслуговування тощо) [1, с. 156].

Отже, суб'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є суб'єкти права на соціальне забезпечення, які ре-

лізували свою правосуб'єктність і стали учасниками зазначених правовідносин.

Відносини із соціального забезпечення є правовими відносинами, тобто мають чітко відокремлене коло учасників і чітко визначені варіанти їх можливої поведінки. Коло суб'єктів офіційних правових відносин визначається державою. Динамічний розвиток законодавства про соціальне забезпечення свідчить про поступове розширення кола суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин. Як слушно зазначає Л. Лазор, передбачаючи можливість, а не обов'язок працювати, законодавець створює ситуацію, коли працездатний, але не зайнятий у суспільному виробництві громадянин може стати суб'єктом соціального забезпечення (соціальні пенсії, допомога із безробіття тощо) [6, с. 8].

Суб'єктами правовідносин із загальнообов'язкового пенсійного страхування є фізичні особи та державні органи або інші уповноважені державою суб'єкти із соціального захисту. У таких правовідносинах є суб'єкти – надавачі і суб'єкти – одержувачі соціальних благ. До перших належать уповноважені державою спеціальні органи та установи, які здійснюють пенсійне забезпечення та надають соціальні послуги в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. До других – фізична особа, яка зазнала певного соціального ризику.

Статтею 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [7] передбачено право громадян України на отримання пенсійних виплат і соціальних послуг. Згідно із частиною першою зазначеної статті право на отримання пенсій і соціальних послуг із солідарної системи мають: 1) громадяни України, які застраховані згідно із цим Законом і досягли встановленого цим Законом пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб – члени їхніх сімей, зазначені у ст. 36 цього Закону, та інші особи, передбачені цим Законом; 2) особи, яким до дня набрання чинності цим Законом була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення» за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених цим Законом, – члени їхніх сімей. У зазначеній статті також закріплено коло осіб, які мають право на отримання довічної пенсії та одноразової виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду (ч. 2), а

також право осіб, які не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, але добровільно сплачували страхові внески до солідарної системи та/або накопичувальної системи пенсійного страхування, на отримання пенсії та соціальних послуг (ч. 3). Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на отримання пенсійних виплат і соціальних послуг із системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування на рівні з громадянами України на умовах і в порядку, передбачених цим Законом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Крім зазначених осіб, суб'єктами правовідносин із приводу призначення пенсії в разі втрати годувальника можуть бути члени сім'ї. Згідно із ч. 1 ст. 39 Закону на всіх членів сім'ї, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, признається одна спільна пенсія.

Діюче законодавство не обмежує коло осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, лише найманими працівниками [8, с. 34]. Для цілей пенсійного страхування значення мають робота за трудовим договором, індивідуальна підприємницька діяльність і виконання робіт або послуг за цивільно-правовими договорами на території України зі сплатою обов'язкових пенсійних внесків, але не громадянство. Отже, політико-правовий зв'язок індивіда з Україною вирішального впливу на сферу охоплення обов'язковим пенсійним страхуванням не здійснює.

Таким чином окреслюється коло осіб, яких Закон визначає як застрахованих осіб (а в окремих випадках, визначених Законом, – члени їхніх сімей та інші особи) як суб'єктів правовідносин у солідарній системі і суб'єктів – осіб, від імені та на користь яких здійснюється накопичення та інвестування коштів у правовідносинах у сфері накопичувального пенсійного забезпечення.

Водночас для того, щоб вищезазначені фізичні особи стали суб'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, вони мають реалізувати свою правосуб'єктність. Для виникнення зазначених правовідносин необхідним є наявність фактичного юридичного складу. Так, для призначення пенсії за віком у солідарній системі необхідні досягнення особою пенсійного віку, наявність страхового стажу, факт сплати страхових внесків, подання заяви до органу Пенсійного фонду України. Юридичний склад, як підстава виникнення правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, крім попередніх елементів (вік, трудовий стаж, інвалідність, втрата годувальника), доповнився страховим стажем – це період (строк),

протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок [7, ст. 24].

Суб'єктом — надавачем у правовідносинах із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування завжди буде державний орган (той чи інший представник держави — юридична особа, або посадовець, або той, хто має делеговані повноваження). Статтею 3 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначені суб'єкти системи пенсійного забезпечення в Україні. Суб'єктами солідарної системи є: застраховані особи, а в окремих випадках, визначених цим Законом, — члени їхніх сімей та інші особи; страховальники; Пенсійний фонд; уповноважений банк; підприємства, установи, організації, що здійснюють виплату і доставку пенсій (ч. 1). Суб'єктами системи накопичувального пенсійного забезпечення є: особи, від імені та на користь яких здійснюється накопичення та інвестування коштів; підприємства, установи, організації та фізичні особи, що здійснюють перерахування внесків до системи накопичувального пенсійного забезпечення; Накопичувальний фонд; недержавні пенсійні фонди; юридичні особи, які здійснюють адміністративне управління Накопичувальним фондом і недержавними пенсійними фондами та управління їхніми пенсійними активами; зберігач; страхові організації. Інші суб'єкти системи накопичувального пенсійного забезпечення можуть бути визначені законами України (ч. 2).

Державним суб'єктом досліджуваних правовідносин є Пенсійний фонд України. Відповідно до ст. 58 Закону Пенсійний фонд є органом, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та підготує документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду, вирішує питання, пов'язані з веденням обліку пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснює адміністративне управління Накопичувальним фондом та інші функції, які передбачені цим Законом і статутом Пенсійного фонду.

Згідно із Законом Пенсійний фонд є самоврядною неприбутковою організацією і здійснює свою діяльність на підставі статуту, який затверджується його правлінням. Однак на даному етапі Пенсійний фонд ще набув такого статусу. Відповідно до п. 1 Положення про Пенсійний фонд України Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового дер-

жавного пенсійного страхування, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України. Керівництво діяльністю Пенсійного фонду України здійснює правління фонду, чисельність і склад якого затверджується Кабінетом Міністрів України. Бюджет Пенсійного фонду України також затверджується Кабінетом Міністрів України.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є: участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування; забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій, допомоги на поховання та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів Пенсійного фонду України; ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

Уповноважений банк — банк, який здійснює свою діяльність відповідно до законодавства про банки і банківську діяльність і провадить розрахунково-касові операції з коштами Пенсійного фонду [7, ст. 1].

Організації, що здійснюють виплату і доставку пенсій — це державна пошта та ощадний банк. Видается, що цю своєрідну монополію на зазначені послуги доцільно було б скасувати, бо підприємці здатні здійснити дані операції з меншими витратами і більш цивілізовано.

Накопичувальний пенсійний фонд — це цільовий позабюджетний фонд, який створений відповідно до Закону, акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, у випадках, передбачених Законом, членам їхніх сімей чи спадкоємцям і на інші цілі, передбачені Законом [7, ст. 1].

Організації, що здійснюють перерахування внесків до системи накопичувального пенсійного забезпечення, — це, як правило, роботодавці. Згідно із ст. 1 Закону роботодавцем є власник організації або уповноважений ним орган незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання;

фізична особа, яка використовує працю найманих працівників (у тому числі іноземців, які на законних підставах працюють за наймом в Україні); власник розташованої в Україні іноземної організації та представництва, який використовує працю найманих працівників, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Суб'єктами правовідносин, що розглядаються, є юридичні особи, які здійснюють адміністративне управління Накопичувальним фондом і недержавними пенсійними фондами та управління їхніми пенсійними активами, пов'язані особи, Рада Накопичувального фонду, виконавча дирекція Пенсійного фонду. Так, компанія з управління активами – це юридична особа, яка здійснює управління активами на підставі ліцензії на провадження професійної діяльності з управління активами в частині управління пенсійними активами та обирається за результатами тендера; пов'язана особа – це або юридична особа, яка здійснює контроль за відповідною юридичною особою, або контролюється відповідною юридичною особою, або перебуває під спільним контролем з такою юридичною особою, або фізична особа або члени її сім'ї, які здійснюють контроль за відповідною юридичною особою. Рада Накопичувального фонду – вищий колегіальний орган управління накопичувальною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що створюється в порядку, визначеному Законом [7, ст. 81–83].

Зберігач – це банк, який здійснює свою діяльність відповідно до законодавства про банки і банківську діяльність і відповідає вимогам Закону щодо зберігання та обслуговування коштів Накопичувального фонду [7, ст. 99–102].

Також суб'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є страхові організації. Страхова організація, відповідно до Закону, представляє собою юридичну особу, виключним видом діяльності якої є страхування життя, що має відповідну ліцензію, видану в порядку, встановленому законодавством, і здійснює страхування й виплату довічних пенсій. Слід також назвати радника з інвестиційних питань [7, ст. 84] та ті органи, що здійснюють державне регулювання та нагляд у порядку, передбаченому законодавством: центральний орган виконавчої влади у сфері праці й соціальної політики та його територіальні органи (це Міністерство праці та соціальної політики України) – за дотриманням норм Закону щодо призначення (перерахунку) і виплати пенсій у солідарній системі та щодо взаємодії Пенсійного фонду України з фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування; центральний орган виконавчої влади у сфері фінансів і його територіальні органи (Міністер-

ство фінансів України) та Рахункова палата – щодо цільового використання коштів Пенсійного фонду; Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України – щодо дотримання норм Закону суб'єктами накопичувальної системи пенсійного страхування; Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку – за діяльністю компаній з управління активами в частині управління пенсійними активами; Накопичувальний банк України (НБУ) і Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку – за діяльністю зберігача та уповноваженого банку. До кола суб'єктів також слід включити представників роботодавців – організації роботодавців, їхні об'єднання чи інші уповноважені роботодавцями органи (представники).

Інші суб'єкти системи накопичувального пенсійного забезпечення, що можуть у подальшому бути визначені законами України, це категорія суб'єктів, яка ще не почала формуватися і формуватиметься паралельно із запровадженням законодавства щодо накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Правосуб'єктність державного органу включає правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Умовами володіння нею є автономне існування органу та наявність у нього власної назви, структури, компетенції та ін. Правосуб'єктність держоргану виникає із дня його утворення, нею наділені державні органи і юридичні особи. Перші здійснюють управлінську діяльність у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і для цього наділені владними повноваженнями, тобто компетенцією. Організації ж є правосуб'єктними за наявності у них статусу юридичної особи. Правосуб'єктність останньої виникає в момент її створення і припиняється під час внесення запису до Єдиного державного реєстру про припинення юридичної особи.

Компетенція держорганів, що є суб'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, визначається тими цілями і завданнями, заради яких вони створені.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що суб'єкти права соціального забезпечення наділяються законом специфічними якостями – правовим статусом, який дає можливість брати участь у конкретних правовідносинах, зокрема із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Даний правовий статус визначає з юридичних позицій, хто є хто у суспільних відносинах. Зміст статусу складається з наступних елементів: 1) правосуб'єктність; 2) основні права і обов'язки, які закріплені законодавством; 3) гарантії останніх; 4) відповідальність за належне виконання юридичних обов'язків.

При розгляді питання щодо фізичних осіб як суб'єктів правовідносин із загальнообов'язкового

державного пенсійного страхування важливе значення мають усі елементи правового статусу і перш за все правоздатність і дієздатність (правосуб'єктність).

Література

1. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – С. 156–157.
2. Сташків Б. І. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення / Б. І. Сташків // Право України. – 2003. – № 2. – С. 39–44.
3. Чутчева О. Г. Громадяни як суб'єкти соціального забезпечувальних правовідносин: теорія і практика / О. Г. Чутчева // Право України. – 2003. – № 7. – С. 65–69.
4. Оклей І. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : за спец. 12.00.05 / І. В. Оклей. – Харків, 2008. – 18 с.
5. Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов. – М., 1997. – 482 с.
6. Лазор Л. И. Сфера действия права социального обеспечения / Л. И. Лазор // Актуальні проблеми права: теорія і практика : зб. наук. праць. – Луганськ, 2003. – № 4. – С. 3–8.
7. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49. – Ст. 376.
8. Мачульская Е. Е. Круг лиц, подлежащих государственному (обязательному) социальному страхованию / Е. Е. Мачульская // Вестник Моск. ун-та : сб. науч. труд. Сер. 11 : Право. – Москва, 1998. – № 6. – С. 27–37.

Подано до редакції 15.03.2010 р.